

A moksa-mordvin nyelvjárások fonémaállománya

1. A Mordvin ASzSzk. mai területén négy moksa-mordvin nyelvjárás különböztethető meg: a központi, a délnyugati, a délkeleti és az északnyugati.¹

Mindegyik nyelvjárás fonéma-rendszere tartalmaz olyan egységeket, amelyek ekvivalensei a többi nyelvjárásokban is fellelhetők egy vagy több helyen. Ugyanakkor mindegyik nyelvjárás tartalmaz nem ekvivalens fonémákat is. Fonológiai szempontból tehát a nyelvjárások részben azonos (nagyobb mértékben), részben nem azonos (kisebb mértékben) diszkrét rendszerek a nyelvi kontinuum keretein belül.

A nyelvjárások hasonlósága a beszédaktusok során szemmel látható, a különbségeket pedig összehasonlító elemzés segítségével tárhatjuk föl, s ez nagyon fontos mind az egyes nyelvjárások, mind az egész nyelv fejlődési folyamatainak tanulmányozása szempontjából. Hogy az egyes folyamatokat helyesen értelmezhesük, ahhoz a belső és a külső okokat egyaránt igyekeznünk kell föltárni.

2. Megkíséreljük földeríteni, milyen törvényszerű folyamatok idézték elő, hogy a moksa nyelv fonemarendszerét egysége megbomlott. E cél érdekében az egyes nyelvjárások fonemarendszerét összehasonlító elemzés tárgyává kell tennünk. Legjobb lesz, ha a számszerű hasonlítóással kezdjük:

Fonémák száma Nyelvjárások	Összesen	Magánhangzók	%-ban	Mássalhangzók	%-ban
Központi	40	7	17,5	33	82,5
Északnyugati	43	7	16,3	36	83,7
Délkeleti	38	6	15,8	32	84,2
Délnyugati	42	6	14,3	36	85,7

Magánhangzók tekintetében leggazdagabb a központi nyelvjárás, a legszegényebb pedig a délnyugati, ennek megfelelően mássalhangzókban leggazdagabb a délnyugati, a legszegényebb pedig a központi nyelvjárás.

A magánhangzók ekvivalenciája szerint azonosságot mutat a központi és az északnyugati nyelvjárás, mindkettő a következő magánhangzófonémákat ismeri: *i, e, ä, a, o, ĩ, u*.

A délkeleti és a délnyugati nyelvjárás magánhangzó-rendszere szintén megegyezik: *i, e, a, o, ĩ, u*.

¹ А. П. Феоктистов, Мокша-мордовский язык (тексты). Вопросы финно-угорского языкознания, М.—Л. 1962, 304—317 л.

A mássalhangzók területén viszont az északnyugati és a délnyugati nyelvjárás mutat azonosságot, amelyeknek 36 egységből álló mássalhangzó-rendszerük van:

<i>m</i>	<i>b</i>	<i>v</i>	<i>n</i>	<i>d</i>	—	<i>z</i>	<i>l</i>	—	<i>r</i>	<i>ž</i>	—	<i>g</i>	—
—	—	—	<i>ñ</i>	<i>ď</i>	—	<i>ž</i>	<i>ľ</i>	—	<i>ř</i>	<i>ž</i>	<i>j</i>	—	—
—	<i>p</i>	<i>f</i>	—	<i>t</i>	<i>c</i>	<i>s</i>	<i>L</i>	—	<i>R</i>	<i>š</i>	<i>k</i>	—	<i>χ</i>
—	—	—	—	<i>t</i>	<i>ć</i>	<i>ś</i>	<i>l</i>	—	<i>č</i>	<i>é</i>	<i>š</i>	<i>č</i>	—

A központi nyelvjárás, amelynek mássalhangzórendszere 33 fonémából áll, nem azonos ebben a tekintetben egyik nyelvjárással sem:

<i>m</i>	<i>b</i>	<i>v</i>	<i>n</i>	<i>d</i>	—	<i>z</i>	<i>l</i>	—	<i>r</i>	<i>ž</i>	—	<i>g</i>	—
—	—	—	<i>ñ</i>	<i>ď</i>	—	<i>ž</i>	<i>ľ</i>	—	<i>r</i>	—	<i>j</i>	—	—
—	<i>p</i>	<i>f</i>	—	<i>t</i>	<i>c</i>	<i>s</i>	<i>L</i>	—	<i>R</i>	<i>š</i>	—	<i>k</i>	<i>χ</i>
—	—	—	—	<i>t</i>	<i>ć</i>	<i>ś</i>	<i>l</i>	—	<i>č</i>	<i>é</i>	—	<i>č</i>	—

A délkeleti nyelvjárás szintén nem mutat teljes azonosságot a mássalhangzók terén egyik nyelvjárással sem. A központi nyelvjárástól csak a zöngétlen mediopalatális spiráns /*χ*/ hiánya különbözteti meg, mely fonémát ebben a nyelvjárásban a zöngétlen, rendszerint lágy /*š*/ sziszegő fonéma pótolja.

3. A moksa nyelvjárások között a magánhangzók terén a következő különbségek mutatkoznak. A központi és az északnyugati nyelvjárásban megvan a nyílt, előképzett magánhangzó, amely egy dimenziós privatív oppozícióban áll a hangosztályok szerint /*ä*: *a*/, és több dimenziós fokozatos oppozícióban a nyíltság foka szerint /*ä*: *e*/ | *ä*: *i*/ | A délkeleti és délnyugati nyelvjárásban ez a fonéma nincs meg, az etimológiailag közös szavakban az /*e*/ fonéma áll a helyén, amely egy dimenziós oppozíciókat képez /*e*: *a*/ | *e*: *i*/ | Például:

közp. és ÉNy-i

käd
vär
äj
täti

DK-i és DNy-i

keď 'kéz'
ver 'fel'
ej 'jég'
teči 'ma'

Amint a példákból látható, a délnyugati és a délkeleti nyelvjárás /*e*/ fonémája — bár fonetikailag nem azonos az /*ä*/ fonémával — fonológiai szempontból sok esetben azonos vele.

Vö. még:

közp. és ÉNy-i

käl
kal
pälat
palat

DK-i és DNy-i

kel 'nyelv'
kal '(fűz)bokor'
pēlat 'lyukasztol'
palat 'ingek'

Az idézett szópárok a központi és az északnyugati nyelvjárásban az /*ä*: *a*/, a délkeleti és a délnyugati nyelvjárásban pedig az /*e*: *a*/ oppozíció következtében különböznek egymástól. Hasonló viszonyok jelentkeznek az alábbi váltakozásokban is:

közp. és ÉNy-i

paksás
paksat
tändi
tasi

DK-i és DNy-i

paksés 'ez a mező'
paksat 'mezők'
teñdi 'ennek'
tasi 'itt'

A központi és az északnyugati nyelvjárásban az /ä/ fonéma meghatározott helyzetben váltakozik az /a/ fonémával, a délkeleti és délnyugati nyelvjárásban ennek megfelelően az /e/ fonéma váltakozik az /a/ fonémával.

A délkeleti és délnyugati nyelvjárás /e/ fonémája, amely fonetikailag azonos a központi és a délnyugati nyelvjárás /e/ fonémájával, fonológiailag nem mindig egyenértékű vele: a délkeleti és délnyugati nyelvjárásban az /e/ a sajtáhangosztályán (az előképzett magánhangzókon) belül csak egy oppozícióban vesz részt /e: i/, a központi és az északnyugati nyelvjárásban viszont az /e/ fonéma az előképzett magánhangzók osztályában két oppozícióban is képviselve van /e: i/, /e: ä/.

A mordvin nyelv kutatói szerint az /ä/ fonéma a közmordvin nyelvben is megvolt. Ez pedig azt jelenti, hogy a közmordvin /ä/ a délkeleti és a délnyugati nyelvjárásban /e/-vé fejlődött. Ezt bizonyítják a szabályos megfelelések, a hasonló fonetikai jelenségek és azok a váltakozások, amelyekről fontosabb volt szó.

4. Az /e/-vé alakult /ä/ fonéma hatására a közmordvin /e/ fonéma a délkeleti és délnyugati nyelvjárásban lágy vagy lágyság szempontjából pár nélküli mássalhangzók előtt /i/-vé változott. Végbement az előképzett magánhangzók sorozatos szűkülése, s közben a közmordvin /i/ fonéma megőrződött, de hajlandóságot mutatott az /i/-vé való átalakulásra is. A délkeleti nyelvjárásban az /i/ és az /u/ fonéma hangsúlytalan helyzetben szabályosan váltakozik az /i/ fonémával. A délnyugati nyelvjárásban ez a törvényszerűség nincs meg, de gyakran (több szóban) előfordul az /i/ fonéma hangsúlyos helyzetben is, amikor ugyanazon szavakban a központi nyelvjárásban (i) használatos. Például:

közp.	DK-i	DNy-i	
<i>stír</i>	<i>stír</i>	<i>stír</i>	'leány'
<i>stírñä</i>	<i>stírñe</i>	<i>stírñe</i>	'leányka'
<i>kirdims</i>	<i>kirdims</i>	<i>kirdims</i>	'tartani'
<i>ked</i>	<i>kid</i>	<i>kid</i>	'bőr'
<i>käd</i>	<i>ked</i>	<i>ked</i>	'kéz'
<i>pëjüt</i>	<i>pëjüt</i>	<i>pil</i>	'kés'
<i>päl</i>	<i>pel</i>	<i>pel</i>	'karó'
<i>këli</i>	<i>kili</i>	<i>kili</i>	'széles'
<i>käli</i>	<i>keli</i>	<i>keli</i>	'halad, megy'
<i>tem</i>	<i>tim</i>	<i>tim</i>	'név'
<i>täm</i>	<i>tem</i>	<i>tem</i>	'leves'
<i>ve</i>	<i>vi</i>	<i>vi</i>	'éj'

5. A közvetlen ok, amelynek következtében a közmordvin /ä/, /e/ egyes nyelvjárásokban /e/, /i/-vé alakult át, a környező lágy mássalhangzók hatása

volt. A központi és az északnyugati nyelvjárások /ä/ fonémája — e nyelvjárások mássalhangzórendszerét a közmordvinnal azonosnak tekintjük — rendszerint, kevés kivétellel, vagy lágy, vagy lágyság szempontjából pár nélküli mássalhangzók szomszédságában áll, amelyek palatalitás tekintetében könnyen illeszkednek a környező magánhangzókhoz. Éppen ebben a helyzetben kezdődött az /ä/ > /e/ változás, amely a délkeleti és délnyugati nyelvjárásban az (ä) fonéma teljes kiveszésére vezetett (vö. a fenti példákat).

A központi és az északnyugati nyelvjárásban a tömorfémában az /e/ fonémát rendszerint lágy (páros vagy pár nélküli) mássalhangzó előzi meg, utána pedig mind lágy, mind kemény konzonáns következhet. Lágy vagy lágyság szempontjából pár nélküli mássalhangzók előtt, valamint szó végén a közmoksza /e/ fonéma a délkeleti és a délnyugati nyelvjárásban /i/-vé változott, s csak páros mássalhangzók kemény tagja előtt maradt változatlan. Például:

közp.	DNy-i
<i>ver</i>	<i>ver</i> 'vér'
<i>ved'</i>	<i>vid'</i> 'víz'
<i>kelás</i>	<i>kelás</i> 'róka'
<i>mes</i>	<i>mes</i> 'miért?'
<i>meži</i>	<i>miži</i> 'mi?'
<i>melav</i>	<i>melav</i> 'lepke'
<i>pe</i>	<i>pi</i> 'vég'

Ez a változás jövevényszavakban is végbemegy:

penal < or. *пена*, *pirič* < *периц*, *vedra* < *ведра*, *vik* < *век*, *vera* < *вера*, *višala* < *вещалы*, *petra* < *пепр*, *pitka* < *петька*, *merams* < *мерумь*, *miřin* < *мерин*.

6. Ha a központi és az északnyugati nyelvjárás 7 fonémából álló rendszerét közmoksának tekintjük, akkor a délkeleti és a délnyugati nyelvjárás 6 fonémát ismerő rendszerét egy olyan szisztéma fejlődési eredményének kell tartanunk, amely néhány helyen hiányos volt. Ez fejlődése során vagy új egységekkel egészült ki, vagy pedig elveszítve néhány egységét, megváltoztatta struktúráját. A délkeleti és a délnyugati nyelvjárásban ez utóbbi folyamat ment végbe. Ha tekintetbe vesszük a nyelvjárásközi megfeleléseket és az egyes nyelvjárásokon belül jelentkező váltakozásokat /i ~ i/, /u ~ u/, /a ~ ä/, akkor a közmoksza magánhangzórendszert a következőképpen vázolhatjuk fel:

<i>i</i>	—	<i>u</i>
—	<i>i</i>	—
<i>e</i>	—	<i>o</i>
—	<i>a</i>	—

Mint fentebb említettük, ilyen jelenleg a központi és az északnyugati nyelvjárás magánhangzórendszere. Ebben a rendszerben a magánhangzók három sajtáhangosztályba csoportosulnak a nyelv vízszintes irányú mozgása szerint (előlképzettek, nem előlképzettek, labiálisak) és négy nyílásfokra oszlanak. Persze mindegyik magánhangzó-csoportban maradnak üres helyek, azaz a magánhangzók mindegyik csoportja hiányos egyik vagy másik megkülönböztető jel szerint, ami a fonémák jelentős variációs ingadozásait teszi lehetővé.

Az /ä/ fonéma eltűnése következtében a délkeleti és a délnyugati nyelvjárásban átalakult a magánhangzó-fonémák rendszere, s a következő új forma jött létre:

<i>i</i>	<i>ï</i>	<i>u</i>
<i>e</i>	<i>a</i>	<i>o</i>

Tehát az említett nyelvjárások magánhangzó-rendszere TRUBETZKOY terminológiája szerint három osztályú és két nyílásfokú, amelyben az első osztályt az előlépített, a másodikat a nem előlépített és nem labiális, a harmadikat pedig a labiális magánhangzók alkotják; a felső sor a zárt, az alsó pedig a nyílt vokálisokat foglalja magában. A fonémák viszonyait a következő proporciókban lehet kifejezni: /i : e = ï : a, = u : o/, /ï : ï = e : a/, /u : ï = o : a/, /i : u = e : o/.

7. Amikor arról beszélünk, hogy a moksa nyelvjárások fonematikus elkülönülésében a belső okok játszották a fő szerepet, nem lehet tagadni az orosz nyelv bizonyos hatását sem. Az oroszban a nyílt magánhangzónál nincs ugyan fonematikus „előlépített — nem előlépített” ellentét, de ez az ellentét mégis létezik mint kiegészítő tényező, mivel az oroszban is megvan az *ä* hang mint az /a/ fonémának lágy mássalhangzók között használatos variánsa. Azonkívül az orosz jövevényszavak is ugyanolyan változásoknak vannak alávetve, mint az eredeti szókincs elemei, amiről föntebb már volt szó.

Különösen fontos kiemelni a lágy mássalhangzók szerepét a magánhangzónak ebben a zártabbá válási folyamatában. Amint más nyelvek alapján kimutatták, a lágy—kemény korreláció előidézi a mássalhangzó-rendszer² további bővülését és a magánhangzó-rendszer szegényedését. Ez teljesen törvényszerű folyamat, mivel a lágyság jegyének a magánhangzónál megfigyelhető gyengülését kiegészíti ugyanezen jegynek az erősödése a mássalhangzónál. Ez a folyamat eléggé aktív, mivel támogatja az orosz nyelv erős hatása, mely nyelvben fejlett a lágyság—keménység szerinti korreláció.

8. A mássalhangzó-rendszer területén a délnyugati és az északnyugati nyelvjárás egyformán különbözik a központtól az alveoláris mássalhangzók számában: a délnyugati és az északnyugati nyelvjárásban 10 ilyen fonéma van, a központban 7. A kétféle rendszerben 7 ekvivalens alveoláris van, a délnyugati és északnyugati nyelvjárás 3 alveolárisának nincs ekvivalense a központi és a délkeleti nyelvjárásban. Konkrétan: a központi (és a délkeleti) nyelvjárásban a sziszegő fonémák nem különbülnek el egymástól lágyság—keménység szerint, a délnyugati és az északnyugati nyelvjárásban viszont a kemény és a lágy sziszegő hangok külön fonémák, vö.

Közp.	DNY-i
<i>učat</i>	<i>učat</i> 'juhok'
<i>učat</i>	<i>učat</i> 'vársz'
<i>šači</i>	<i>šači</i> 'születik'
<i>kuči</i>	<i>kuči</i> 'küld'
<i>užit</i>	<i>užit</i> 'sarkok'
<i>kužit</i>	<i>kužit</i> 'tisztások'

² А. Исаченко, Опыт типологического анализа славянских языков. «Новое в лингвистике», вып. 3, М., 1963, 109—110 л.

<i>ožat</i>	<i>ožat</i>	'ruhajjjak'
<i>šava</i>	<i>šava</i>	'üres'
<i>šava</i>	<i>šava</i>	'tál, tányér'
<i>šukams</i>	<i>šukams</i>	'rázni'
<i>šurit</i>	<i>šurit</i>	'ritkák'

Hasonlítsuk össze a központi és a délnyugati (és következésképpen az északnyugati) nyelvjárás alveolárisait:

közp.	—	č	r	ř	R	Ř	ž	—	š	—
DNy-i	č	č	r	ř	R	Ř	ž	ž	š	š

Történeti szempontból a központi nyelvjárás alveolárisainak, még konkrétan, sziszegő fonémáinak rendszere archaikusabb, mint a délnyugati és északnyugati nyelvjárás megfelelő rendszere. Az új alveoláris fonémák képződése a nyugati (délnyugati és északnyugati) nyelvjárásokban a rendszer általános szimmetriára való törekvésével magyarázható. A szimmetria elérésének két útja van: vagy eltűnnek a nem korrelatív fonémák, vagy új fonémák alakulnak a nem korrelatív fonémák kombinatorikus variánsaiból (új korrelatív párokként).

A nyugati nyelvjárásokban ez utóbbi folyamat ment végbe, azaz a lágyság szerinti korreláció kiterjedt a sziszegőkre is, aminek következtében az előképzett mássalhangzók (a dentálisok és az alveolárisok) mind részt vesznek a lágyság szerinti korrelációban. Ez a folyamat bizonyára a központi, sőt a délkeleti nyelvjárásra is kiterjedt volna, ha nem nyomja el a moksa irodalmi nyelv és az orosz nyelv ellenkező irányú hatása. E nyelvekben ugyanis a sziszegőknél nincs meg a palatalitás szerinti korreláció.

9. A délkeleti nyelvjárás, mint a cikk elején említettem, a mássalhangzók terén abban különbözik a többi nyelvjárástól, hogy hiányzik belőle a zöngétlen mediopalatális /č/. A zöngétlen /č/ helyett ebben a nyelvjárásban egy majdnem lágysziszegő fonéma használatos: /š/. Ezt az eredményt nemcsak a /j/ zöngétlenülése idézte elő, hanem az artikuláció megváltozása is, ami az alveoláris zöngétlen sziszegővel való — nem teljes — egybeesésre vezetett. Az említett nyelvjárás /š/ mássalhangzója azonban, amely más nyelvjárások zöngétlen mediopalatális spiránsának felel meg, a képzés helye (a passzív hangképző szerv) szerint palatalizáltabb és kevésbé éles, mint az /č/.

10. Összegezzük az elmondottakat. A nyelvjárások anyaga azt mutatja, hogy a moksa nyelv előképzett magánhangzóinál teljesen törvényszerűen végbemegy a fonémák számának csökkenése: a három nyílásfokú rendszert két nyílásfokú váltja fel. Ez a törvényszerű folyamat a mássalhangzók lágyság szerinti korrelációjának meglétével magyarázható. A magánhangzórendszer oppozíciói számának csökkenésével párhuzamosan növekedik a mássalhangzóknál a lágyság szerint oppozíciók száma. Ezek a változások a legkövetkezősebben a délkeleti nyelvjárásban mentek végbe, ahol a magánhangzó-fonémák száma csökkent, a mássalhangzóké pedig nőtt. Mindez egy egységes folyamatnak, a fonémarendszer relevancia-jegyeiben végbemenő átrendeződésnek két oldala, amely a moksa nyelv szótagos szinharmoniajának további bomlásáról tanúskodik. Az északnyugati nyelvjárásban a lágyság szerinti korreláció

kiszélesedése nem idézte elő a magánhangzó-fonémák számának csökkenését, de ez a folyamat bizonyára elkerülhetetlen, mivel a nyelv megkülönböztető rendszerében a magánhangzók „előképzett — nem előképzett” és a mássalhangzók „lágy—kemény” ellentéte bizonyos mértékben fölcserélhető. Ezt a föltevést megerősíti az, hogy az északnyugati nyelvjárásban is a nyílt előképzett magánhangzó /ä/ az affixumokban rendszerint középső nyílásfokú lesz /e/.

A moksa fonémarendszerben megfigyelt eltolódás mindenekelőtt belső okokkal magyarázható, a kései közmoksa (és bizonyára a közmordvin) fonémarendszer sajátosságaival. De ezeknek a változásoknak a kezdete (a „lágy—kemény” ellentét jelentkezése) a nyelvi közösség korábbi szakaszába tartozik.

SZ. Z. GYEVÁJEV